

398.8(477)(075.8)
С87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

Київ
1994

ЕТНОБУТТЯ УКРАЇНЦІВ І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ПІСНЯХ-БАЛАДАХ

Народна балада — це ліро-епічний твір-пісня з драматично напруженим сюжетом, в основу якого покладені фантастичні або незвичайні, часто трагічні події.¹

Баладні пісні належать до цінних здобутків духовної культури нашого народу. Українські народні історичні та соціально-побутові пісні, пройняті глибоким драматизмом і ліризмом, західноєвропейські вчені ще в ХІХ столітті зараховували їх до числа найкращих балад світу. Перегорнемо англійські, французькі, німецькі, американські, іспанські чи інші періодичні видання або ж філологічні дослідження того часу, і ми неодмінно натрапимо на заголовки «Балади України», «Козацькі балади», «Балади степу» чи щось подібне. Поетична Україна для зарубіжного дослідника, письменника чи простого читача неодмінно асоціюється з баладою, з думою, з ліричною піснею, народженою чи то в Київській Русі, чи за доби козацтва, чи в епоху боротьби з царизмом. Балади, як давні невеликі поеми, складені для співу, посідають почесне місце поряд з думами, ліричними піснями і романсами в фольклорі, де народ зумів у поетичному слові виразити найактуальніші проблеми історичного розвитку і розкрити долю особи, красу її душі і серця.²

Балада — один з улюблених видів творчості українського народу, і він вніс до цього відомого у всіх народів жанру стільки свого тепла й ширості, героїчного й ліричного, що його пісні, як у свій час висловився перед паризькими студентами Адам Міцкевич, розходяться по всій слов'янщині. Баладні пісні — це ще один переконливий доказ багатства поетичного і музичного світу народу.

«Найпродуктивнішим періодом українського баладотворення були ХV—ХVІІ століття. В ХVІ ст. поодинокі зразки пісенних творів цього жанру вже фіксуються в писемності, використовуються або згадуються в літературі. Про жвавий розвиток баладної

¹ Нудьга Г. А. Слово і пісня. — С. 187.

² Докладніше див.: Нудьга Г. А. Українська балада. — К., 1970.

творчості в XV—XVII ст. красномовно свідчить і наявність в українському баладному фонді значної кількості сюжетів, народжених в атмосфері тогочасного життя, передусім в умовах постійної боротьби народу з ханськими та султанськими завойовниками. Усна народна традиція донесла з тих часів до записувачів фольклору XIX—XX ст. багато баладних творів, сповнених родинних драм, трагедій та патріотичного героїзму».¹

Термін «балада» — не народного і не українського походження. Його стали вживати на Україні на початку XIX ст., в добу романтизму на означення жанру народних пісень (а також літературних творів) ліро-епічного жанру. Етимологічний корінь слова «балада» виводиться з грецького «vallo» — рухатися, від якого пішли і латинське слово «vallo» — танцюю. Тільки у XVIII ст. баладами стали називати ліро-епічні пісні з виразною драматичною фабулою, з трагічними сюжетами і фантастичним способом викладу. Приблизно таке значення вкладали в цей термін і українські та російські літератори й фольклористи початку XIX ст.²

В Росії і на Україні термін «балада» в застосуванні до літературних і народнопісенних творів з'явився в перші десятиріччя XIX ст. з тим же в основі своїй значенням, з яким вживається і сьогодні. Ним користувалися, зокрема, відомі дослідники народної творчості М. Максимович, М. Костомаров та ін. Одним із перших вітчизняних учених дав визначення фольклорного жанру балади М. Драгоманов. «То, — писав він у 1875 р., — пісні епічного змісту, що, оповідаючи, звичайно мають за сюжет яку-небудь сумно-ефектну подію: вбивство свояка, жінки, мужа, отруту брата, смерть жінки, шлюб із сестрою і т. п. (Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 67).³

У комплексі незвичайного, що є однією з провідних жанрових ознак балади, помітну роль відіграє фантастика, витоки якої в глибинах давнього анімістичного світогляду первісних людей, котрі не відділяли себе від навколишньої природи і вірили в її найрізноманітніші перетворення. Оскільки для поезії, як писав Гегель, «справжньою стихією є художня фантазія, а фантазія необхідна для творення краси»⁴, то збережені з давнини уявлення про природу й стали матеріалом для поетичної фантазії, відкрили

¹ Дей О. У світі народної балади // Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 9.

² Детальніше див.: Нудьга Г. А. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. С. 11—18. (Цит. за Український фольклор: Критичні матеріали. — С. 218—220).

³ Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 5—6.

⁴ Гегель Г. — В. Ф. Эстетика. — М., 1973. — Т. 1. — С. 218.

їй шлях для легкого переходу з реальної в нереальну площину, для зображення з поетичною метою різних метаморфоз людини — в рослину, птаха чи навпаки і т. п.

«Ні, не несвідомість, а почуття своєї спорідненості, своєї спільності, своєї тотожності з усім великим царством життя, — писав В. Г. Белінський, — змушує наш дух бачити своє відбиття в таємничих явищах природи».¹

Народні балади — це ліро-епічні пісні, з драматично напруженим сюжетом, у яких розповідається про фантастичні або незвичайні події. В центрі балади завжди перебуває індивідуальна, але суспільно значима людська доля. «Якими б неймовірними й жорстокими не здавалися нам відтворені тут злочини, вони трапляються в житті і мають під собою реальний ґрунт чи то у вигляді злочинності або фатальних випадків, чи у формі невідворотної дії звичаєвості, а часом і забобонності. Тому проникнення у суть кожного сюжету вимагає історичного підходу».²

Будова вірша і строфи в українських баладах різна, без будь-якого канону, мелодії здебільшого повільні, співають їх хором і соло. Але відчувається, що фантастичні балади про перетворення людей на птахів та рослин своїм стилем поетичним і музичним ближчі до обрядової поезії, а історичні та соціально-побутові до пісень історичних та ліричних. У баладі, мабуть, більше, як в інших жанрах, елементів фантастики, чудодійних моментів та незвичайних ситуацій, у зв'язку з чим і героями їх є не тільки люди, а й фантастичні істоти. Та вже давно дослідники відзначили, що українська балада, на відміну від інших, має найменше фантастичних, загалом містичних елементів. Вона тісно пов'язана з реальним життям народу, особливо з його історією і з цього погляду є частиною поетичного літопису.

Трагедія і сумовитість не є ознакою всіх балад, значне число їх складено в оптимістичному ключі, навіть там, де події кінчаються смертю. Життя торжествує над смертю, і сприймається вона як частка великої драми людського існування. В баладах, як ніде, діє принцип «моральної перемоги» фізично переможених героїв.³

«Балади являють собою своєрідну пропаганду моральних норм шляхом оспівування чи заперечення різного виду аномалій, що вражали народну уяву», — зазначає сучасний фольклорист С. Мишанич.⁴

¹ Белінський В. Г. Вибрані філософські твори. — К., 1948. — Т. 1. — С. 96.

² Дей О. І. У світі народної балади. // Балади. — К.: Дніпро, 1987. — С. 14.

³ Детальніше див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 11—18.

⁴ Культура і побут населення України. — К.: 1991. — С. 173.

Термін балада в сучасній науці про народну творчість вживається на означення своєрідного жанру епічних у своїй основі пісенних творів розгорненої гостродраматичної і трагічної сюжетики, в яких реалістично (хоч деколи й з використанням елементів фантастики та міфічності) відображаються винятково напружені конфлікти чи фатальні збіги обставин — в особистій, громадській та сімейній сферах народного життя. При цьому освітлення і дидактична оцінка зображуваного ведеться з позицій усталених етичних принципів народної моралі. Іншими словами, соціальна дійсність, співпричетність до історії бачаться тут крізь призму особистих драм і трагедій. Органічна єдність цих прикметних ознак і надає баладам суверенності жанру.¹

Порівнюючи балади з історичними піснями, С. В. Мишанич пише: «Якщо історичні пісні ведуть розповідь про конкретних осіб, про значні суспільні події та факти, то предметом зображення балад здебільшого виступає побутова сфера, зокрема повсякденні життєві колізії драматично-трагічного змісту.»²

Українські балади можна поділити на три, хоча й умовно виділені, але виразно окреслені тематичні групи: 1) твори, в яких розкривається поетичний світогляд народу, його міфологічні уявлення, світ його фантазії і розуміння природи; 2) соціально-побутові балади, в яких відбилися духовна історія народу, його мораль, етика, родинний устрій, побут; 3) історичні, пов'язані переважно з героїчною боротьбою народу за свободу і незалежність рідної землі.³

В своїй роботі ми основну увагу будемо звертати саме на останні дві групи балад, бо вони найближче за своїм змістом та ідейно-художнім спрямуванням стоять до дум та історичних пісень. Г. Нудьга писав: «Справжньою окрасою української пісенної поезії справедливо називають історичні балади, багаті за змістом і оригінальним поетичним висловом. Як і в думках та історичних піснях, у баладах різними сторонами виявляє свою дужу силу ідея вітчизни, розкриваються народні ідеали, погляди на історію рідного народу і шляхи, якими проходила консолідація його патріотичних сил.»⁴

В історичних баладах, як підкреслив Б. Путілов, поєднується «державна історія» і особисте життя людей, реальні історичні діячі і вигадані герої. Народна творчість у даному випадку «пе-

¹ Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К., 1987. — С. 5.

² Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 173.

³ Нудьга Г. Слово і пісня. — К., 1985. — С. 199.

⁴ Див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 11—18. (Цит. за Український фольклор: Критичні матеріали. — К., 1978. — С. 224).

ренесла зображення найгостріших і драматичних історичних колізій із сфери державної політики в сферу домашню, в щоденний побут».¹ Через політичні обставини герої безпосередньо втягуються в сферу історичних подій. Таким чином, «не тільки історія стає побутом, але й народний побут з його характерними колізіями виводиться на орбіту історії і стає сферою відбиття найгостріших політичних конфліктів».²

Найоригінальнішим витвором поетичного генія українського народу є чудово складені балади про козацьке життя, про героїчну смерть воїнів на полі бою. У цій великій групі історичних балад є справжні шедеври: «Смерть козака» («Ой у полі жито»), «Козака несуть», «Орел виніс козацьку руку», «Чорна рілля заорана», первісна основа якої виникла ще, очевидно, в добу Київської Русі і лишила слід у «Слові про похід Ігоря».³

Балади про козацькі походи, про героїчну смерть на полі брані — це високомистецькі твори про драматичні епізоди військового життя України тих часів. Згадаймо «Козака виряджають», «Сестри виряджають брата», «Вдова проводжає сина в похід». Матері, сестри знають, що таке війна, знають, що син (брат) можуть не вернутися, але їхня свідомість вища над усе, вона панує над страхом, смертю і можливістю осиротіти. Близькі до голосіння поетичні формули типу: «Візьми, сестро, піску жменю та й посієш на каменю. Як той пісок зійде, тоді твій брат в гості прийде, — тільки підсилюють ідейне спрямування цих балад⁴ і засвідчують як високо піднеслися тоді почуття мас.

Смерть в ім'я свободи вітчизни стає провідним мотивом більшості балад про козацькі походи і бої. У баладах, як і в думках, зосереджується увага на трагічних моментах. «Козака несуть», «Похорон козака», «Порубаний козак на могилі», «Орел виніс козацьку руку», «Розмова козака з орлом» — в усіх цих баладах утверджується можливість збереження свободи народу через боротьбу й смерть, через жертвність.⁵

В баладах, як і в історичних піснях знайшов відображення давній козацький звичай*: ставитися до коня як до товариша, або

¹ Путилов Б. Славянская историческая баллада. — М.—Л., 1965. — С. 28.

² Там же.

³ Див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Українська мова і література в школі. — 1968. — № 12. — С. 11—18.

⁴ Нудьга Г. Слово і пісня. — К., 1985. — С. 224.

⁵ Див.: Нудьга Г. Українська народна балада // Український фольклор: Критичні матеріали. — К., 1978. — С. 225.

* Звичай — усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління (Див.: Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 229).

вірного слуги. Надзвичайно зворушливо цей звичай подається у пісні-баладі «Ой умирає козак»:

Та й питається
У хазяя-друга:
«Ой куди ж мені,
Та мій хазяю,
Без тебе вдаваться:
Чи в край рідний,
У степ вільний,
Чи з кручі вбиваться?»
«Ой ти ж коню мій,
Та старий слуга мій,
З кручі не вбивайся,
Ой тікай ти в край поля,
А татарам не дайся!
Ой гуляй, коню мій,
Та в чистому полю,
Бо вже тобі, коню,
Та не буде ласки,
Та й ранішньої волі.
А може ж ти, коню,
Та доскочиш, коню,
Та й у край-слободку,
Ой там ти побачиш
Батька мого й матір».¹

І далі козак сам у інакомовній формі говорить, як сповістити дівчину і рідню про його смерть:

«Бо нам не видаться:
Та сирая земля —
Ото моя теща,
Я в неї за зятя (с. 255).

Більш розгорнуто інакомовність подається у пісні-баладі «Піду в садочок, нарву квіточок»:

«...Біжи, коню, та й дорогою.
...Не кажи, коню, що я втопився.
...А кажи, коню, що я оженився.
...Була молода — холодна вода.
...Були світилки — ясні зірки.
...Були бояри — з чорної хмари.

¹ Балади. — К., 1987. — С. 254—255. (Далі тексти балад цитую за цим виданням, у дужках вказуючи сторінку).

Були свашеньки — черепашеньки.
...Були музики з бистрої ріки (с. 23).

Не забуває козак перед смертю і про долю своєї нареченої, що дала йому обіт, він звільняє її від даного слова:

«А ще як побачиш
Та мою дівчину,
То дівчині скажеш,
Хай іде вона заміж,
Бо нам не видатся...» (с. 255).

Розгорнуто про зняття обіту з дівчини говориться у пісні-баладі «Да шумить, гуде дібровонька»:

«— Товаришу, рідний брате,
Ой як підеш ти додому,
То накажи мойому роду —
Не так роду і родині,
Як тій молодій дівчині —
Нехай вона мене не жде,
Нехай (вона) заміж іде,
Бо вона мене не діждеться,
Тільки горя-біди набереться (с. 288—289).

Але є у великому пісенному масиві України пісні, у яких козак карає дівчину за те, що вона порушила обіт, не дотримала свого слова. Прикладом може бути пісня-балада «Через сад зелений стежечка лежала»:

«То не хмара вгорі задзвеніла:
На вгороді маківка злетіла.
— Ото тобі, Марусю, весілля, —
Не посилай козака по зілля!
Не схотіла, щоб у парі жити,
Тепер будеш в сирій землі гнити! (с. 66).

У пісні-баладі «Повернувся козак з походу додому» жертвою обмови стала дружина козака, яка ніби-то не дотримала обіта, не випадково у пісню вводиться алегоричний образ зміюки, що чине наклеп, щоб розлучити закоханих:

Ой спить козак під явором міцно.
Та й приповзла зміюка до нього,
Стала йому на вухо шептати:
— Не здержала жона слова свого,
Знайшла собі милого другого. —
Ой проснувсь козак, шабельку хапає,

Тихим кроком до хати вступає,
Там спить жона у постелі білій,
А їй сниться у походах милий.
Ой мигнула гостра шабля вгору —
Покотилась голівка додолу (с. 170).

У баладах, як і в історичних піснях та думах, знайшов відображення звичай покривати тіло чи обличчя загиблого козака червоною чи білою китайкою, що в народі стали символом жалоби:

«Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить,
Порубаний, постріляний,
Китайкою покританий (с. 260).

Більш розгорнуто образ козака убитого і китайкою покритого подається у пісні «Ой у полі сніжок мружить»:

«Ой у полі сніжок мружить.
Ой там козак убит лежить:
На купині головою,
Накрив очі китайкою —
Ой якою — біленькою,
Вже навіки смутенькою» (с. 261).

Про червону китайку як символ жалоби співається у пісні-баладі «Ой у полі жито копитами збито»:

«Ой у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.
Ой убито, вбито, зтягнуено в жито,
Червоною китайкою личенько накрито» (с. 49).

На увагу заслуговують пісні-балади, у яких метонімія сприяє драматизації ситуації, коли мати, впізнаючи серед козаків свого сина, усвідомлює, що він загинув. Виразні в цьому плані пісні «Ой Марку мій, Марку» (с. 87), «Ой у Харкові на риночку», у якій є такі рядки:

«Ой вийшла із хати Маркова мати,
Та й стала вона Марка пізнавати:
Ой Марків кінь, та не Марко сидить,
Ой Маркова зброя, та не Марко у ній.
Маркова нагайка, та не Марко держить;
Ой Маркова пісня, та не Марко співа;
Бо вже десь мого Марка на світі нема» (с. 86).

Відображено у піснях-баладах і народні прикмети та повір'я, у яких знайшли відображення анімістичні вірування українців. Так у пісні «Три явори зелененькі на яр похилились» говориться про матір, яка вирядила трьох синів на війну і посадила три рядочки м'яти, кожен з яких пов'язала з долею сина. Момент споглядання м'яти і очікування вістей від синів значною мірою драматизують пісенну оповідь:

«Три явори зелененькі на яр похилились —
Старий батько й стара мати тяжко зажурились.
Посіяла мати м'яту в саду три рядочки,
Поливала слізюньками ранки й вечорочки.
Вдруге річка замерзала і вже розмерзає, —
Від трьох синів із війноньки вісточки немає.
Як у першому рядочку стала в'януть м'ята,
Прийшла вістка о старшому, що в полон узято.
В другім рядочку, зійшовши, листя повсихало, —
Прийшла вістка, що другого лишенько спіткало...
В третім рядку нема сходу, посіла ожина, —

Прийшла звістка й про меншого, що в бою загинув» (с. 300).

У цій же пісні звучить прокляття війни, ворогам, що зруйнували рідний край:

«— Кляті німці, воріженьки, що ж ви наробили,
Зруйнували край наш милий і життя родини!» (с. 300).

Не обійшли увагою українські народні балади і звичай оплакування козака. Не завжди козацьке тіло омивають сльози матері та рідні, гинучи на полі бою він залишається неоплаканим, тому народні співці вводять у балади алегоричні образи птахів, зокрема зозуль, що оплакують тіло померлого. Забитого стрілою двоиноного сина оплакують три зозулі, що уособлюють матір-удову, дружину і сестру:

«Летять зозуленьки,
І всі три рябенькі:
Одна прилетіла —
В головоньках сіла;
Друга прилетіла —
Край серденька сіла;
Третя прилетіла —
Та в ніженьках сіла» (с. 8—9).

Про звичай оплакувати тіло козака співається і у пісні-баладі «Хорій козак, хорій козак». У пісні акцентується увага на дра-

матичній ситуації, тяжких переживаннях дівчини, що втратила коханого:

«Тіло везуть, коня ведуть,
Кінь головку клонить,
А дівчина за козаком
Білі ручки ломить.
Ломить ручки, ломить ручки
І мізельні пальці:
Ах, вже нема і не буде
Такого коханці» (с. 33).

Відомо, що на Україні був звичай, коли козак їде у похід, то дівчина дарує йому вишивану хустку — символ кохання і вірного чекання. Ця хустка була і своєрідним оберегом і своєрідною об-ручкою. У пісні-баладі «Кувала зозуля в неділю раненько» тяжко поранений козак повертає дівчині хустку, щоб після його загибелі вона згадувала про свого коханого:

«— Ой милий мій, милий, що ж ти завойовав,
Що ти ручок-ніжок своїх не жаловав?
— Ой підступися, мила, три кроки до мене,
Вийми свою хустку, обітри кров з мене.
Вийми свою хустку, мені ж вишивала...
Будеш пам'ятати, що милого мала» (с. 294).

Як у думках та історичних піснях, так і у піснях-баладах згадується народний звичай насипати над козаком високу могилу і садовити червону калину:

«Висока могила да, гей, висипана,
Червона калина посаджена» (с. 35).

Слід зазначити, що в ряді пісень-балад співається про те, що козак, який їде у похід, передчуває свою загибель і тому, відповідаючи на запитання матері: коли ж він повернеться, вдається до інакомовних формул. При чому ці інакомовні формули дуже різні, найчастіше говориться про сіяння піску на камені, як ось у пісні «Сеї ночі опівночі снило ми ся диво»:

«— А ти іди, стара мати, возьми піску в жменю
Та понеси і посій го на тому каменю:
Та коли вже той пісочок ізійде, ізійде,
Тоди до ся, старенькая, синочок твій прийде» (с. 290).

Співзвучна з нею і пісня-балада «Ой мала вдова сина сокола», але в інакомовну поетичну формулу введені інші образи — млиновий камінь та павине пір'я:

«Ой мала вдова сина сокола,
Вигодовала, в військо оддала...
— Сину мій, коли прийдеш до нас?
— Тоді я, нене, приїду до вас,
Як павине пір'я наспід потоне,
А млиновий камінь наверх виплине!» (с. 286).

Часто в піснях-баладах подаються і пояснення до інакомовних поетичних формул: «Як нема на каменю з піску того сходу, так немає сина (милого, брата) із походу». Але часом неймовірність ситуації, про яку говориться в пісні, красномовно, без зайвих пояснень символізує загибель ліричного героя. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Мати сина проклинала»:

— Тогди, сестро, гостем буду,
Та як камінь корінь пустить,
Та як верба ябко зродить (с. 198).

В часи тяжких лихоліть у військо йшли служити не тільки хлопці, але й дівчата. Це явище на Україні знайшло відображення у пісні-баладі «Сине море, а жовтий цвіт»:

«Хто має коні, то готуйте,
А хто не має, то купуйте.
Хто має хлопців — споряджайте,
А хто не має, то наймайте. —
Обізвалася бідна вдова,
Що нема сина, ні наймита,
Єсть тільки дочка Оленочка,
Та й тую треба в військо оддать...
А оддаючи, треба навчати:
— Ой їдь, Оленочко, не зоставайся,
Попереду війська не хватайся,
Держися війська середнього
і козаченька статешнього... (с. 248—249).

З цього приводу цікаву думку висловив А. П. Пономарьов у розділі «Сім'я і родинна обрядовість»: «Звичай давати обітницю безшлюбності сягає сивої давнини, пов'язуючись, як правило, з частими війнами та набігами войовничих сусідів. Даючи обітницю, дівчата нарівні з чоловіками нерідко брали участь у військових діях, а в мирний час виконували суто чоловічу роботу. Цей

звичай в окремих регіонах зберігався до початку нашого століття.¹

У пісні-баладі «Сине море, а жовтий цвіт» подається навіть портрет дівчини-воїна:

«— Ой що же се у вас за козаченько,
Що в його коса до пояса,
Що в його личко, як листочок,
Що в його личко, як листочок,
Що в його брівки, як шнурочок?
— Ой це ж у нас не козаченько,
А це у нас дівка Оленка» (с. 249).

У пісні « Прийшла карта з Сянока» оспівано мужність, воїнську доблесть дівчини-воїна:

«— Ти, цуруню, наймладша,
Воювати найздальша.
— Я, татуню, я піду,
Воювати я буду! —
Як з армати стрілила,
Триста мужів забила.
Сам ся цісар дивував,
Што за вояк воював» (с. 286).

В ряді пісень-балад оспівано особливості козацького життя. Перш за все, пісні зберегли цікаву інформацію про те, що жінки не допускалися на Січ. Про це йдеться у пісні «Гей, їхав козак з України»:

«На Україні, в Запорозжю,
Козаченьки пробувають,
Красних панянок не мають;
Лиш в нас гори золотії,
А річеньки медовії,
А травоньки шовковії...» (с. 72).

У піснях-баладах часто говориться захоплено про безтурботність козацького життя, як ось у пісні «Що в полі верба, під вербою корчма»:

«Що в наших краях, ой весело жить,
Ой весело жить, легенько робить.
Що в наших краях ні тчуть, ні прядуть,
Ні тчуть, ні прядуть — все мед-вино п'ють,
Що в нашім краю ні жнуть, ні косять,

¹ Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 143.

Ні жнуть, ні косять, — жупани носять.
Що у нас поля все кам'яні,
А у нас трави все шовкові;
Що у нас трави все шовкові,
А у нас ліси все калинові» (с. 75).

У народних піснях найчастіше поетизується козацьке життя, але потрапляють у них і гіркі реалістичні картини козацького життя, соціальне розшарування серед козацтва. Підтвердженням цьому можуть бути рядки з пісні «Гей, їхав козак з України»:

«Все, що маю, то сховаю,
В рукавицю на полицю...
...козаки — то голяки:
У козака душа в тілі,
А сорочку воші з'їли...
Є у степу доріг много:
Куда хочу, туди скочу,
Хочу ік лісу, хочу ік бісу,
Хоч у поле, хоч у море...» (с. 73).

Як бачимо, в баладах знайшли відображення такі козацькі звичаї:

- 1) звичай жертвувати собою заради свободи народу;
- 2) звичай ставитися до коня, як до товарища;
- 3) звичай інакомовно говорити про смерть козака;
- 4) звичай давати обіт вірності і звільняти від нього;
- 5) звичай покривати тіло померлого козака китайкою;
- 6) звичай оплакувати померлого;
- 7) звичай брати дівчат до війська;
- 8) звичай опоетизовувати козацьке життя.

Поряд з козацькими в українських народних піснях-баладах знайшли відображення і громадські звичаї. Як в думках та історичних піснях, так і в історичних та соціально-побутових баладах є опис одвічного українського звичаю, що став ознакою менталітету українського народу — шанобливо ставитися до батька-матері, рідної землі. Найкраще цей звичай описано у баладі «В Цареградї на базарї»:

«Дівка-бранка не втерпіла,
В свою землю поглянула,
Отця й неньку спом'янула...
Деся взялась на морі хвиля,
Всі кораблики побила,
Татарина затопила,

Невольничку залишила,
В свою землю викинула.
Отця-неньку споминала, —
В свою землю жить попала» (с. 242).

У цій пісні, як це і властиво жанру балади, застосовано елемент фантастики, щоб наочніше показати силу патріотичних почуттів до рідної землі, любові до батька-матері, що захищають людину, рятують з найскрутніших ситуацій. Чужина ж у цілому ряді пісень сприймається вороже. Надзвичайно виразно про чужину сказано у пісні «Ой гай, мати, гай та все чужий край»:

«Ой гай, мати, гай та все чужий край,
Чужа сторона — досада моя» (с. 32).

За українським народним звичаєм чужину, неволю та нелюба вважали гіршими за смерть. Прикладом можуть бути рядки з пісні-балади «На зеленім цариночку»:

«...то турки і татари, —
А всі твої суть бояри. —
До світлиці хутко впала,
Меч вхопила, шию втяла...
— Лучче тутка погибати,
Ніж з татарами пробувати» (с. 241).

Співзвучна з цією піснею і пісня «Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить»:

«Пішла в потік Оленочка та й водички брати,
Подумала вона собі: яку смерть завдати.
Подумала Оленочка та й си утопити,
А водичка, а маленька, — що буду робити?
Подумала Оленочка та си завісити —
Смерічечки а маленькі, не будуть держати...» (с. 242)

Розгорнуто дівочий протест проти неволі і життя з чужоземцем-нелюбом подається у пісні «Сине море, а жовтий цвіт»:

«Та лучше ж мені в землі пріти,
Ніж з татариним вік прожити.
Ой лучше ж мені в землі лежать,
Ніж з татариним вік проживать» (с. 150).

У цих піснях, на нашу думку, знайшов відображення ще один давній звичай, що панував на Україні у тяжкі лихоліття кочової навали, коли шлюбом кочовика-ватажка і гарної дівчини-українки вирішували різні міжетнічні проблеми. Кочовики тоді не зав-

давали тим, хто віддає дівчину, руїни, не вбивали, не брали в полон, а часом ще й щедро одарювали: «Продай, Роман, Оленочку — будем добре жити», або:

«Ой Романе, Романочку.
Продай сестру Оленочку
За коники воронії
І за сідла сребрнії,
За уздела шовковії
І за станлі золотії,
За червоні незлічені,
За таляри незмірені» (с. 240)..

Типовим явищем було самогубство дівчат через примусовий шлюб з нелюбом взагалі, а тим більше із загарбником-чужоземцем. Сцена самогубства дівчини досить детально подається у пісні «Чорна хмара наступає»:

«— Ой слуги ж мої вірненькії,
Гостріте ножі гострейкії,
Буду краяти кошулейку,
Поїду з царем до шлюбейку. —
Не потрапила в полотенце
Та й розкраяла собі серце.
— Ой ліпше маю в землі гнити,
Ніж з царейком в світі жити!
Ой ліпше буду землецею,
Ніж за царейком царицею» (с. 61).

Відомо, що українське слово «шлюб» походить від слова «слюб», тобто одруження по любові, тому так непримиренно ставляться до нелюбів ліричні героїні українських народних пісень-балад. Нелюб у ряді пісень стає втіленням жіночого горя:

Ой на горі дуб, дуб,
Тече вода з дуба.
Бідна моя головочко,
Пішла-м за нелюба.
(«Ой на горі дуб», с. 139).

У пісні « Ох і гаю ж мій, гаю темний, густий — не прогляну» показано, що скільки нелюб не намагається викликати до себе кохання дівчини дорогими дарунками, йому не вдається купити її прихильність до нього:

«Ой внеси, малий хлопче, да дорогії сукні...
...дорогії черевички,
...дорогее намисто,

...мису червінців,
...да коня вороного,

Чи не заговорить,
хоч слово промовить да до мене моя любя пані.

— Ой гей, милий боже, кінь не поможе.

Як не любила, не буду любити і з тобою говорити» (с. 136—137).

У піснях-баладах знайшов відображення також звичай прощання з громадою. Так у пісні «Ой був газда Андрієчко» запродана батьком чужоземцям донька так прощається з громадою:

«Усім людям дзінькувала,
Лиш татові не гадала» (с. 244).

На Україні з давніх-давен був звичай вважати за тяжкий гріх кровосуміш. З цього приводу вітчизняний фольклорист О. І. Дей зазначає, що балади «ввібрали в себе відгомінні зіткнення звичаїв та етичних норм родового та патріархального устоїв у сфері родинних відносин, що передусім чується в сюжетах про кровозмішення (інцест), де ці зв'язки або змальовуються як випадкові, ненавмисні, або як попереджені й не здійснені. На Україні часів невпинної боротьби з ординськими та іншими завоювниками, яка розкидала по світі братів, дітей і батьків, сама дійсність підживляла сюжети про зустрічі невпізнаних родичів, і тому такі твори збереглися до часу їх масового запису».¹

В одній з таких балад «Ходить турок по риночку» є такі слова:

«— Проси, сестро, пана бога,
Що такая єго воля,
Що я не спав нічки з тобов,
Що не вчинив гріху з тобов...» (с. 247).

А от у пісні-баладі «Била в Даня красна жона», яка очевидно лягла в основу задуму повісті-казки Марка Вовчка «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», оспівано трагічну долю вдовиченків, які стали розбійниками і за свої злочиння були покарані:

«— Ідім, браття, скуплемєся,
Свого гріха збудемєся,
Бо ми зятя зарубали,
А сестринча розтоптали,
А з сестрицьов нічку спали. —
Пішли они та на гору,
Поскакали усі в воду,
Вісім впало і пропало,

¹ Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К., 1987. — С. 12.

А дев'ятий та не пропав,
Бо він з сестров нічку не спав» (с. 227)

До ще найдавніших звичаїв, що до певної міри пов'язані з анімістичними уявленнями людей, належить звичай при втраті дівочої честі відтинати косу:

«Сестра к сестрі промовляє:
— Приси, сестро, в турка ножа
Косу-росу відтинати
Та на Дунай закидати.
Прийде мати води брати,
Буде коси пізнавати.
Буде коси пізнавати,
Будуть коси промовляти:
«Гей, мамочко, да й ріднесенька,
Перекажи да й до ненька,
Най ся ненько не турбує,
Най нам сукні не гаптує;
Бо ми сукні повтрачали
Під явором зелененьким
Та з турчином молоденьким» (с. 236).

Проблема чесного роду є провідною у заключенні шлюбу, до дівчини, що належить до чесного роду, ставляться з повагою, ось як у пісні «Марусю, Марусю, ти чесного роду»:

«Марусу, Марусю, ти чесного роду,
Бери відеречка та іди по воду» (с. 60).

До дівчини, яка не береже свою честь і честь свого роду, народ ставиться зневажливо, її ніхто не хоче брати, навіть той, хто позбавив вінка. Прикладом можуть бути рядки з пісні-балади «Ой у полі, полі там жовняри стоять», у якій звучить і своєрідне застереження дівчатам не пити, берегти свою цноту:

«— За скляночку пива, а за другу вина
Не будеш, дівчино, віночка носила.
Не будеш, не будеш, бо-сь того не годна,
Співала гуляла з жовнярами до дня...
...Уже я не ввиджу вінка зеленого.
За вінок сто злотих, а за цноту тисяч,
Обіцяв жовнярик при вівтарі присяч!
— Присягну, присягну, але ж бо не тобі,
Тільки тій шабельці, що ношу при собі» (с. 91).

У цій пісні, як і у ряді інших, дівчат застерігають від необдуманих вчинків, необачності, надмірної довірливості. У піснях-баладах у високопоетичній формі прогаються різні життєві ситуації, у які може потрапити нерозсудлива дівчина. Чимало пісень розповідають про різні способи підмови дівчини. У пісні-баладі «Ой заїхав козак та з Україноньки» козак підмовляє дівчину, обіцяючи їй розкіш:

«Ой заїхав козак та з Україноньки,
Одмовив дівчину та й од родиноньки:
Ой поїдь, дівчино, ой поїдь із мами,
Ліпше ж тобі буде, як у твеї мами:
У мами ходила в подраній свитині,
В нас будеш ходити в чорній кармазині» (с. 79).

Співзвучна з рядками попередньої пісні пісня-балада «Є в полю криниця»:

«Ти у батька ходиш
В полатаних латах,
В нас будеш ходити
В дорогих блаватах! —
Багацько казали,
Давча намовляли.
Дівча послухало
Та й повандрувало» (с. 77).

Характерним для цих пісень художнім засобом є протиставлення бідного життя в родині і більш заможного із спокусником. У деяких піснях проглядає конкретний побут козаків без усяких прикрас:

«Будем їсти, будем пити,
При кирниці, студениці,
Козацьку саламаху,
Козацьку затераху...» (с. 72).

А у деяких піснях-баладах у словах звідника відверта, неприхована вигадка, обман, ось як у пісні «Ой в полі криниченька»:

«Мандруй, мандруй, дівча, з нами,
Ліпше буде, як у мами:
У нас криниці рубленії,
У нас ріки медянії,
У нас верби груші родять,
В нас дівки в золоті ходять» (с. 74).

У пісні «Іхали козаки із поля додому» крім розгорнутого зіставлення подається і оцінка необачного вчинку дівчини, що піддається на підмову:

«Ходи, дівча, з нами, з нами, козаками,
Буде тобі краще, як в рідної мами.
А в рідної мами грубая сорочка,
В нас будеш ходити, як попова дочка.
А в рідної мами треба все робити,
З нами козаками, — мед-горілку пити.
А в рідної мами все в тяжкій роботі,
В нас будеш ходити у шовку та злоті. —
Дівча дурна була, розуму не мала,
Сіла на коника, з ними поїхала» (с. 76).

Іноді трагізм зведеної дівчини передається через художній прийом протиставлення портретних рис до і після зведення. Визначальною в цьому плані є українська народна пісня-балада «У полі береза суха — не зелена, да гей». Зіставлення в пісні посилюється поетичними порівняннями: «вчора, як в лузі калина», «як мак зацвітає», «тепер стала «як білая глина..., рід не пізнає». Домінуючою у цій пісні є емоція каяття і розпачу:

«Не ходи, козаче, під мою комору,
Я дівка молода, боюсь поговору.
...Козак насміявся, що дівка й не чула.
Устала дівчина, ручки заломила,
Ой боже мій, боже, що я наробила.
Що я вчора була, як в лузі калина,
А тепер я стала, як білая глина!
Що я вчора була, як мак зацвітає,
А тепер я стала, що й рід не пізнає» (с. 90—91).

У пісні-баладі «Ой піду ж бо я, ой піду ж бо я», як і у цілому ряді ліричних пісень про зведення дівчини, використана інакомовна поетична формула зимної роси, що впала на очі і косу дівчини, що є символом втрати дівочої честі, цей поетичний образ підсилюється образом-символом «віночка», який дівчина не доносила:

«Впала росойка, впала зимнейка
На мої чорні очі.
Не так на очі, не так на очі,
Як на жовтую косу,
Ой вже ж я на ній, ой вже ж я на ній
Віночка не доношу» (с. 80).

У кожній пісні-баладі ситуація спокуси і зведення дівчини надзвичайно своєрідно інтерпретується. Так у пісні «Ой зійшли, зійшли дві зірниченьки ясні» звідники зневажливо насміялися з дівчини, цинічно зауваживши, чим закінчуються дівочі мандрі з козаками:

«Ой лишень дійшли до вишневого саду,
А вже зробили над дівчиною зраду.
— Ой коли ти йшла з нами вандрувати,
То було собі з дому й рантушок взяти,
Ой ти виділа, щс ідеш на мандрівку,
Було си взяти на дитятко кобівку» (с. 83).

Психологічний стан зведеної дівчини у багатьох піснях зіставляється у дещо інакомовній формі із станом дівчини, яку прив'язали до дерева і його підпалили. Прикладом може бути пісня-балада «Є в полі криниця»:

«Прив'язали дівч
До сосни косами,
До сосни косами,
До граба руками,
До граба руками.
До бука плечами:
— Дивися, дівчино,
До села очама. —
Ой зробили огню
З чорного кременя,
Запалили сосну
Згори до кореня.
Сосонка палає,
Дівчина вмліває» (с. 78).

А у пісні «Що в полі верба, під вербою корчма» викриваються облудні слова спокусника і дії, що зневажають дівчину:

— Кам'янії поля — то кості твої,
Шовкова трава — то руса коса! —
Ой бере козак дівку за руку
Та повів її у яр глибокий,
Та й повів її у яр глибокий,
У яр глибокий, у ліс високий,
У яр глибокий, у ліс високий,
Прив'язав її к сосні плечима,
К сосні плечима, на бір очима;
Викресав ьгну із ружиночки,
Запалив сосну із вершиночки;
Сосна горить, дівка кричить» (с. 75).

Усі ці пісні-балади були звернені до дівчат, закликали їх не бути легковірними, остерегатися спокусників, що можуть завдати їм моральної і фізичної шкоди. Про немилосердність, жорстокість спокусника співається у пісні «Ой заїхав козак та з Україноньки»:

«Ой узяв дівчину під білі боки,
Та й кинув дівчину у Дунай глибокий.
Ой плаче дівчина, плаче-умліває,
За берег ручками, за берег хватає.
Ой то козаченько шабельку виймає,
Та й по лікоть ручки дівчині втинає» (с. 79).

Балади у своєрідній поетичній формі доносять до широкого загалу певні морально-етичні синтенції, вироблені протягом віків у народній свідомості. Пісні-балади застерігають молодь від небачних вчинків, у яскравих образах малюючи наслідки (зрада, зневага, сором, вбивство і т. д.), які можуть трапитися з тими, хто зневажає народну мораль. Ось як про це співається у пісні «Іхали козаки із поля додому»:

«Привели дівчину аж до зелен гаю:
— Вертайся, дівчино, бо ми жінки маєм.
— Не можу, молодці, додому вертати,
Краще мені в лісі у муках сконати. —
Прив'язали Галю до сосни косами:
— Вже ти не повернеш до рідної мами.
Галю залишили, сосну підпалили,
Сосна догоряє, дівча промовляє:
...Ой хто в лісі чує, хай мене рятує,
Мені молоденькій вік зозуля кує» (с. 77).

У варіанті цієї пісні, що широко побутує на Дніпропетровщині, у останніх рядках звучить заклик дотримуватися народної моралі: «А хто дочок має, нехай навчає і темної ночі гулять не пускає».*

Подібне застереження зведеної дівчини звучить і у пісні-баладі «Ци чули-сти, люди добрі, таку новиночку?»:

«А як она ся топила, сім раз підпливала,
А все своїй мамці правдочку казала:
— Мамко моя старейкая,
ще там маєш п'ять, а дві на віддані,
Не давай їм так на волі, як ось дала мені.
Мамко моя старейкая, ще там маєш п'ять,
Не пушай їх на весілля (та) най дома сплять» (с. 112).

Нерідко в піснях цієї тематичної групи дівчина усвідомлює весь жах свого проступка і вважає, що сором для неї страшніший за смерть. Такою є і лірична героїня балади «Ой йа в селі на риночку»:

«— Сестро ж наша, єдинце,
Де поділась краса з лица?
— Два козаки ночували,
Красу з лица зцілували.
Лучче в морі утоплюся,
А додому не вернуся!» (с. 85).

Відверте каяття дівчини, що втратила цнотливість, звучить у пісні «Тихо, тихо Дунай воду несе», в цьому каятті виразно постає дівоча драма, жаль за загубленим дівуванням і усвідомлення свого проступка:

«Ой боже ж мій, що я наробила:
Дівування своє на віки згубила,
Свій неньці сраму наробила.
Піду між дівчата, з вулиці зганяють,
Піду між жінками — капур одягають,
— Надінь, надінь, надінь, не стидися,
Як надінеш, в ноги поклонися.
Тепер же я не жінка, не дівка,
Тепер же я людська поговорка» (с. 99).

У пісні-баладі «Їхав козак, їхав лугами-берегами» дівчина висловлює докір своєму звіднику:

«— Щоб тебе білила лихая година,
Відцуралась від мене моя родина:
Відцурався батько, відцуралась мати,
Ще й той відцурався, що думав узяти» (с. 90).

Крім того, у цих піснях-баладах говориться і про відвертий громадський осуд дівчини, яка не вбереглась від спокуси, дала себе звести. За завдану моральні і фізичну шкоду, за зраду, за глузування над почуттям у пісні «Ой чого, чого той терен похилився» дівчина в поетичній формі висловлює прокльони звіднику-спокуснику:

«— Щоб ти женився щовесни й щоосени,
Щоб ти женився, як той вітер по полі,
Щоб ти не мав ані щастя, ні долі.
Щоб ти женився, дівок тобі не стало,
Що твоє серце до іншої пристало.
...Щоб ти женився щомісяця й щогоду.

...Щоб ти женився й копали тобі яму.
...Щоб ти женився, згоріла тобі хата» (с. 100).

Сучасний вітчизняний фольклорист С. Мишанич, досліджуючи тексти українських народних пісень-балад, помітив таку їх характерну ознаку: «Балади являють собою своєрідну пропаганду моральних норм шляхом оспівування чи заперечення різного виду аномалій, що вражали народну увагу».¹

Особливо яскраво ці ознаки балад проступають у родинно-побутовому циклі та піснях-баладах про кохання. В одній з балад про кохання «Два братчики траву косили» співається про те, що страх сорому бути зведеною штовхає молоду дівчину на самогубство. Ця пісня-балада дуже схожа з побутовими та етимологічними легендами, побудованими на метаморфозах:

«Як потопала та й промовляла:
Не беріть води йа з синього моря,
Бо та вода — Ганнина сльоза.
Где тіло впало, там явір виріс,
Где личко впало, там калинов стало.
Де очі впали, там тернов стали,
Де коси впали, там осоков стали» (с. 89).

Мотиви самогубства властиві також історичним та соціально-побутовим баладам, особливо коли йдеться про примусове віддання дівчини за чужоземця, чи насильне її полонення, з метою оволодіти нею. Досить розгорнуто подібний образ подається у пісні-баладі «Ой був Газда Андрієчко». При чому у цій пісні використано образ зозулі, що за давніми анімістичними уявленнями українців сприймається як образ віщунки, образ зозулі у пісні-баладі персоніфікується:

«Надлетіла зозулечка
Та й узяла щебетати:
— Ой турчине, турчиночку,
Нема ж твоєї Марієчки!
Рукавцем си ба й накрила,
Ніж у серце зубуртила»

або:

«Надлетіла зозулечка
Та до єї татунечка,
А він у ню наміряє,
Вна до нього промовляє...» (с. 245).

¹ Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 173.

До давніх українських звичаїв належить звичай чинити свою волю, обдаровувати, заповідати. Він знайшов відображення у пісні «Ой ходив чумақ сім років до Дону»:

«Отамане мій, жалуеш мене:
Возьми ж мої воли й вози, поховай мене.
...Возьми ж мої воли й гроші, помийнай мене» (с. 282).

У баладах подаються різні форми інакомовного повідомлення про смерть. Ось у баладі «Ой за темними лісами» є такі слова:

«Не плач, мати, не журися,
Бо вже твій син оженився:
Узяв собі царську дочку —
В чистім полі могилочку;
Узяв собі два музики —
В чистім полі два патики;
Узяв собі два бояри —
В чистім полі два явори» (с. 258).

Не так розгорнуто, як у попередній пісні-баладі, про смерть сина говориться у пісні «Ой на горі вогонь горить»:

«— Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився.
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку» (с. 261).

Співзвучні з цими рядками рядки з балади «Ой у полі сніжок мружить», у якій козак, що помирає, просить коня передати матері, що він «оженився»:

«Ой як вийде стара мати —
Ой знай, коню, що казати.
Ой не кажи, що я вбитий,
Іно, кажи, що вженився:
Узяв собі в кріля дочку —
В чистім полі могилочку» (с. 261).

Драматична ситуація повідомлення матері про смерть сина підсилюється поетичною формулою про засівання піску на каменю. Це художнє явище ми можемо спостерігати у пісні «Ой три літа й три неділі»:

«Ой, цить, мати, не журися,
Вже ж бо твій син оженився,
Він взяв собі за жіночку
Та крутую могилочку.

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю:
Коли ж отой пісок зійде,
Тоді твій син з війська прийде!» (с. 262).

У пісні «Ой Морозе, Морозенку» передається тяжка жалоба матері, що втратила сина:

«— Не плач, не плач, Морозихо,
Об сиру землю не бийся,
Ой ходімо з нами, з нами, козаками,
Та меду-вина напийся» (с. 251).

У цій пісні ми маємо і звичай оплакування і звичай у найбільшій жалобі припадати до землі.

У баладах, як у думах та історичних піснях, знайшов відображення звичай обов'язкового поховання тіла померлого. Прикладом можуть бути рядки з уже згаданої пісні-балади «Ой був газда Андрієчко»:

«— Іди собі в монастири,
Возьми собі попів штири,
Іди в поле під калинку,
Під калинков Марієчка,
Най си турок не збиткує,
Ворон тіло не шматує» (с. 245).

Згадується у піснях-баладах ще один громадський звичай, який прижився, очевидно, після прийняття християнства. Це звичай не працювати, відпочивати у неділю. Він згаданий у пісні-баладі «У неділю рано-пораненьку»:

«Ой не знаю, за що мене бог скарав,
Чи не за те, що в неділю женців збирав» (с. 234).

Серед громадських звичаїв у піснях-баладах згадуються:

- 1) звичай шанобливо ставитися до батька-матері, рідної землі;
- 2) звичай вважати неволю, чужину і нелюба-чужоземця гірше за смерть;
- 3) звичай прощання з громадою;
- 4) звичай сприймати кровосуміш як тяжкий гріх;
- 5) звичай обрізати косу, сприймати сором гірше за смерть;
- 6) звичай каятися і проклинати спокусників;
- 7) звичай сприймати зозулю як вішунку;
- 8) звичай перед смертю заповідати, обдаровувати;
- 9) звичай інакомовно говорити про смерть;
- 10) звичай у тяжкій тузі припадати до землі;

- 11) звичай поховання;
- 12) звичай оплакування;
- 13) звичай відпочивати у неділю.

Знайшли відображення у піснях-баладах також і родинні звичаї. У пісні «Ішов козак із Дону додому» згадується звичай берегти і пам'ятати родину:

«— Чого ж ти, дівчино, плачеш і ридаш,
Хіба ж ти, дівчино, родини не маєш?
— Стільки в мене роду — два братика зроду...
На руках держала, плакала і казала:
«Іди, іди, синку, в чужу сторононьку,
Та не забудь, синку, про цю дитинку» (с. 246)

Завдяки тому, що козак пам'ятав слова матері, свою родину, він пізнав свою сестру і це вберегло їх обох від тяжкого гріхопадіння — кровосуміші. Українські пісні-балади вчили любити і поважати родину, особливо матір. Так у баладі «Ой кінь ірже, трава в'яне, він доріженьку чує» звучить прохання шанувати, відчувати, не забувати рідну матір, а також материнське застереження від тяжкого гріха і кари за нього тим, хто забув чи не шанував матері:

«Кличе мати свого сина к собі вечеряти:
— Як не прийдеши вечеряти, прийдеши обідати;
Як не прийдеши обідати, прийдеши одвідати;
Як не прийдеши одвідати, то гріх тобі буде:
Утопишся з бережечка, де й води не буде» (с. 34).

Крім того, в піснях-баладах наскрізно проходить упереджене ставлення до лихого та недоброзичливого, а тим більше до гнівного слова. Ось як про це співається у пісні «Ой в неділю рано всі дзвони дзвонили»:

«...Лихий вітчим козаченька молодого лає;
Мати сину-козаченьку слізно промовляє:
— Іди, сину, іди, сину, між чужії люде,
Чи не лучше, чи не легше на чужині буде.
Нехай тебе чужий батько, синочку, не лає,
Щастя твого козацького на вік не збавляє!..
...— Ой возьми ти, сестро любя, жовтого пісочку,
Та посій ти при дорозі та на каменючку:
Коли зійде жовтий пісок, буде виростати
І зеленим барвіночком камінь устилати,

В той час, сестро, буду до вас, буду перебувати;
Бо вже тяжко безродному в чужі проживати!» (с. 203)

У цій баладі висловлено і ставлення до чужини, і драматизм безрідного, і використано інакомовну формулу щодо неможливості повернення у рідний край, у свою родину через недоброзичливість вітчима.

Є пісні-балади частіше соціально-побутового циклу, у яких звучить відвертий докір батьку-матері за лиху долю. За народним повір'ям мати дає дитині разом із життям і щастя-долю. Тому у пісні «Нема горя так нікому» бурлак дорікає своїй матері:

«Чорна хмара виступає,
Білий сніжок випадає;
Бурлак ноги підгинає,
Отця й неньку споминає:
«Мати ж моя старенькая!
Нащо мене породила,
На біленький світ пустила,
Щастя-долі не вділила!
Було ж тобі, моя мати,
На світ мене не родити:
Довелося молодому
Усякому догодити!
Було б тобі, моя мати,
Малим дитям прикопати.
Високою могилою,
Маленькою дитиною!» (с. 268).

Звучить у піснях часом і докір матері, що розлучає сина з коханою дружиною, виразно це постає у баладі «Ой уже сім ліг донця з-за Дону ніт», коли мати виступила в ролі намовниці, розлучниці. Причому у пісні як засіб образної характеристики використана метафора:

«Ой мати, моя мати!
Ти не мати, — чорна гадина.
З'їла сонце, з'їж й місяця,
З'їж і зірочки — дрібні діточки» (с. 177).

У пісні «У неділю рано, рано-пораненьку» звучить не лише докір свекрусі, що звела невістку, а й говориться, що це є гріхом — зневажати, експлуатувати невістку, не жалувати її дитину, примушувати тяжко працювати навіть у неділю:

«У неділю рано, рано-пораненьку
Та послала мати Ганну жито жати.

— Ой жни, (вража) Ганно, жни, не розхилийся,
На свою дитину та не видивляйся!
— Ой дай, зла свекрухо, дай гострого ножа,
Дай бо перерізати тонке полотенце! —
Та попала Ганна сама себе в серце.
— Оце тобі, мати, три гріхи на душу:
Ой первий гріх, мати, — неділя святая,
А другий гріх, мати, — дитина мала,
А третій гріх, мати, що я молодая» (с. 175).

Рідко, але все ж таки звучить у піснях цього циклу прокльони матерям-розлучницям, матерям-чарівницям, як ось у пісні «Виправїла мати сина в дорогу»:

«— Ой мужу, мужу, я жона твоя,
Всьо то наробила матінка твоя.
Бодай твій мамі так легко конати,
Та як мені в полі билинов стояти.
Бодай твоя мама нігде не сконала,
Що вона нас молоденьких з пари розігнала» (с. 176).

Частіше у піснях-баладах трапляються материнські прокльони неслухняним синам. Прикладом такого типу балад може бути пісня-балада «Поза лугом зелененьким»:

«А син мамі не послухав,
Всідлав коня та й поїхав.
Пішла мати до кімнати,
Стала сина проклинати:
— Щоб ти їхав — не доїхав,
Щоб ти звідти не приїхав.
Щоб твій коник став горою,
А сідельце — кремінною,
А нагайка — гадиною,
Ти ж, сину, явориною...» (с. 201).

Співзвучна з цією піснею пісня-балада «Іди, синку, куда знаеш», у якій звучить своєрідне застереження неслухняним дітям бути слухняними, бо материнське гнівне слово, материнські прокльони можуть збутися, наздогнати і покарати неслухняного і в той же час у пісні виражено застереження матерям не поспішати з прокльонами, щоб потім не жалкувати:

«Та став коник-купиною,
А нагайка — гадиною,
А сам хлопець молоденький —
Та став явір зелененький...»

Стала мати задумала:
Нащо сина так прокляла?» (с. 200).

Як думи та історичні пісні, так і пісні-балади не обійшли увагою образ матері-страдниці, що всю себе до останку віддала дітям, вивела їх у люди, одружила, але на старість так і не зазнала від них ласки, вдячності, і шанування. Зворушливий образ матері, скривдженої сином, постає перед нами з пісні «У неділю рано-пораненьку». За зневагу матері син одержує кару долі і прокльони рідної сестри:

«Йди, нене, тепера від мене,
Бо прийдуть гостоньки до мене.
Будуть гості та все в бархатині,
А ти, нене, в подертій свитині...
...йде син матері прохати:
— Йди, нене, тепера до мене,
Случилася причина у мене:
Вмерла жінка, — осталась дитина.
— Бодай, брате, ще й хата згоріла,
Як матінці нашій сидіть не до діла.
А як буде та хата горіти,
Явлю людям, щоб не йшли тушити...
Як матінці нашій не до діла жити» (с. 204—205).

Баладні пісні донесли до нас цікаву інформацію про родинне життя українців, про неписані закони їх взаєностосунків у рамках сім'ї, про родинно-сімейну звичаєвість. Відомо, що здавна на Україні існував звичай батька-матері готувати для дівчини посаг-придане.

Про це йдеться у пісні-баладі «Ой на горі, на кам'яниці»:

«Ходе стара мати, дочку шукає,
В вишневім садочку промовляє:
— Рушнички мої шиті біленькі!
Чи мені вами дубки в'язати. —
Вже мені дочки заміж не давати...
Скатерті мої білі тоненькі
Чи мені вами гори встилати. —
Вже ж мені дочки заміж не давати» (с. 184).

У цій пісні мати, шукаючи зведену дочку, тужить над її долею, бо не судилося їй віддати доччин посаг на щастя-на долю. Співзвучні з цими рядками і рядки з пісні «В кого мати рідна — воленька гуляти», у якій співається про дівчину, яку знищили «три вовки», образи у цій пісні, як і у цілому ряді пісень-балад,

алегоричні. У пісні дівчина звертається до пари голубів, щоб передали вісточку її батькові. Ці рядки в пісні звучать надзвичайно зворушливо:

«Нехай мені батько волів не кохає,
Нехай мені мати рушників не дбає...
Мене молоді на світі нема!» (с. 222).

З аналогічним проханням звертається дівчина у своїх листах до батька у пісні «Ой в полі криниченька»:

«Стала дівча, задумалась,
Жалібненько заплакалась,
Дрібні листи написала,
До батенька відсилала:
Най ся батько не турбує,
Та най вінка не готує.
Ой вронила я віночок,
Без свій дурний розумочок,
В чистім полі без неволі
Під явором зелененьким
З козаченьком молоденьким» (с. 74).

Цей же народний звичай готувати батьками посаг дочці і відмова нею від посага у силу якихось невідворотних трагіко-драматичних обставин знайшов відображення у ранніх історичних баладах. Яскравим прикладом може бути балада «Гонять, мамко, на сторожу», у якій дівчина-бранка з сумом говорить:

«Нехай тато не сумує,
Най ми посаг не готує,
Ой бо вже я їду полем,
Та з турчином молоденьким...» (с. 248).

У часи турецько-татарської навали, коли дівчат забирали в полон, їх споряджали в неволю, як на смерть, справляючи сумне весілля. Цей звичай знайшов відображення у пісні «Ой був газда Андрієчко»:

«Ой то в полі не димове —
Марійчині боярове.
Поганий цар з весіллячком
Та до тебе, Марієчко...» (с. 243).

Відображено в піснях-баладах також і звичай прощання дівчини-бранки з родиною. Яскравим прикладом може бути пісня «Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить»:

«Дякую ти, рідна мамка, що-с мене віддала.

Дякую вам, рідні браття, я си виряджала,
Та я своє подвір'ячко на вас полишаю.
Але я си виряджаю, бувайте здорові!
Та най я ще си подивлю д' своїому дворові».
Як ударив турок коня та й пішов ланами,
То Оленка молоденька вмилася сльозами» (с. 243).

З точки зору народної звичаєвості, народної моралі посаг готують лише дівчині, що зберегла цноту, зганьблена дівчина втрачає право бути нареченою, одягати вінок, брати весільний посаг, вона приречена на сором і зневагу. А дівчина-бранка теж втрачає право на посаг, бо вона приречена на довічне життя в неволі, на чужині, з нелюбом-загарбником.

За народним уявленням шлюб повинен будуватися на ширості, коханні, взаємній приязні наречених. Вони повинні бути згодні пройти будь-які випробування, щоб заслужити наречену. Тому у цілому ряді пісень (і у казках також) співається про те, що наречений повинен пройти певне випробування, як ось у пісні «Через сад зелений стежечка лежала»:

«— Ой хто мені тройзілля достане,
Той зо мною на рушничку стане» (с. 65).

А от у пісні «Піду в садочок, нарву квіточок» трансформувався обряд відгадування долі, що найчастіше проводився на Івана Купала, а також народний звичай випробувати нареченого:

«Піду в садочок, нарву квіточок.
Гей, гей, гей! Нарву квіточок.
Нарву квіточок, сплету віночок,
Гей, гей, гей! Сплету віночок.
Сплету віночок, пустю в ставочок.
Хто вінок спійме, той мене візьме.
Гей, гей, гей! Той мене візьме» (с. 22—23).

Як у чарівних казках, так і у піснях-баладах, герой повинен заслужити наречену, врятувати її з якоїсь небезпеки. Яскравим прикладом може бути дуже давня пісня-балада «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»:

«Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий.
Ах, хто мня достане, (то) его я буду.
Не хто мя доплинул, красную дівоньку. —
Доплинул дівоньку Штефан-воевода.
І узял дівоньку за білу руку:
— Дівоньку, душеньку, миленька ми будеш» (с. 22).

У цій давній пісні знайшла відображення і етика стосунків між парубком і дівчиною: взаємоповага, ніжність, лагідність.

Співзвучна з попередньою піснею балада «Пливало дівчатко по тихім Дунаю», у якій дівчина звертається до милого:

«Еї, милий, миленький, помож ми приплунути,
Бо юж ми приходить в Дунайку загинути. —
Милий ся приходил, за ручку го вхопил, з Дунайку вихопил,
Ліпший мій миленький, як отець рідненький» (с. 29).

У пісні-баладі «Марусю, Марусю, ти чесного роду» дівчина просить порятунку, обіцяючи щедрю подяку від батьків, але для козака найкраща винагорода назвати її дружиною:

«— Рятуй же, козаче, я ще молоденька,
Получиш нагороду від мого батенька.
Від мого батенька коня вороного,
Від матері, серце, черкаське сидельце.
— Не хочу я в тебе наградоньки брати,
А хочу Марусю за дружину взяти» (с. 60—61).

У піснях-баладах співається також і про те, що мила часом випробовує силу почуття коханого, вдаючи, що вмерла чи вмирає. Виразними в цьому плані є рядки пісні «Ой чи будеш, мила, за мною тужити»:

«Як уїхав милий в свою оселину, —
Малярчики, столярчики роблять домовину.
— Робіте широку, робіте глибоку,
Вона ляже всередині, а я ляжу збоку!
— Ой не плач же, милий, я не умираю,
Ой я з тебе, мій миленький, ума вивідаю!» (с. 24).

Пісня-балада «Чи будеш ти, дівчинонько, за мною тужити» постає народний звичай шанувати пару:

«— Хоч би мав коня загнати, аби дівчину застати. —
Голуб сивий, голуб сивий, голубка сивіша,
Батько милий, мати мила, дівчина миліша» (с. 35).

Аналогічні рядки є і у пісні «Верх Бескида калинова», у якій милий рятує свою кохану з турецького полону:

«— Турчин, турчин, турчиночку,
Не губ мене, молодейку,
Іде милий, одмін несе,
Одмін несе, возом везе, —
Милий прийшов та й відмінив.
Ліпший милий, як брат рідний!» (с. 27).

У цій пісні милий протиставляється рідні, яка не змогла врятувати, викупити дівчину з полону, а милий віддав усе, щоб урятувати свою пару. У пісні «Гей у полі дві тополі» (с. 26—27) з неволі коханого викупляє мила, а у пісні-баладі «На широкому Дунаю» (с. 29) мила дає порятунок коханому, що потопав у Дунаї, у пісні «Маковиця не орана» мила рятує пораненого коханого від смерті, тому слова порятованого звучать, як своєрідне повчання шанувати пару — основу нової сім'ї:

«Ліпша мила, як отець, мати,
Гей, яко сестра і як брати» (с. 31).

Співзвучні з цими рядками рядки з пісні «На широкому полі висока тополя», які звернені до родичів з закликом не розлучати пару закоханих:

«Родичі, родичі, із нас приклад майте,
Де ся вірно люблять, побрать їм ся дайте!» (с. 37).

Розлука між закоханими сприймається як тяжке горе, прикладом можуть бути рядки з пісні-балади «Ішов козак ярмом-долиною»:

«Покотився горіх з ліщиною,
Гей, розлучився козак з дівчиною.
Горе-горе, а хто кохається,
Гей, а ще гірше, як розлучається» (с. 137).

У пісні «Чоловік жінку б'є, катує» увага зосереджена на буденному житті колишніх закоханих. Якщо у баладах про коханих основна увага зосереджена на почуттях і пристрастях закоханих, їх боротьбі з ворогами-розлучниками, особливостях виявлення щирих і нещирих почуттів, трагедії зрадженої і скривдженої дівчини, розпущі покривки, то у піснях-баладах про родинне життя яскраво проступає драматизм, а часом трагізм буднів, зневажливе, а часом і вороже ставлення до невістки сім'ї чоловіка. Часто показана жорстокість, нерозсудливість, сваволя та деспотизм чоловіка. У пісні «Чоловік жінку б'є, катує» в уста сестри чоловіка — зовиці вкладено слова народної мудрості, сентенції народної моралі. Вони звучать і як повчання, і як застереження, і як заборона жорстокості у сімейних стосунках:

«Годі, брате, бить, годі катувать,
Тобі ж з нею вік вікувать!» (с. 183).

При чому у ряді пісень-балад співається про те, що жорстокість, деспотизм чоловіка будуть обов'язково покарані. Так у піс-

ні «Ой мав мене мій батечко одну єдиничку» співається про господню кару домашнього лиходія:

«— Ой чим же ти, моя дочко, йому не вгодила,
Що вже твоя чорна кривця землю сполонила?
— Угоджала, моя мамко, — не могла вгодити, —
Буде йому, моя мамко, сам господь платити!» (с. 152).

А у пісні-баладі «Ой вийду я на гору» вже звучить повчання-застереження чоловікам-гультаям, що не шанують жінок, чинять свавілля і розправу над ними:

«Накрив ручки полотном
Йа ще й зверху кулаком...
— Добрий вечір вам, дівки,
Остався я без жінки...
— Добрий вечір, батьку наш,
Вже гуляє зятик ваш...
— Нехай, дочко, гуляє,
Господь його скарає
Та ще й його родину
За нашу дитину» (с. 151).

Відверте глузування над чоловіком-гультаєм звучить і у пісні «Ой уночі із півночі ще кури не піли». У цій пісні одночасно говориться і про кару за деспотизм і звучить заклик шанувати свою дружину:

«Закували Якимонька йа в залізні пута.
— Радила-сь ми, бідна вдова, як жінку забити,
Порадь же ми, бідна вдово, як з тих кайдан вийти.
— Ой я вдова молоденька люблю жартовати:
Мав-єсь жінку, як зозульку, було шанувати» (с. 166).

А пісня-балада «Тиха моя вуличенька, тиха» наскрізно пройнята каяттям жоновбивці, що теж звучить як заклик не чинити самосуд, не збавляти себе пари, бо за це чекає кара і долі, і громади:

«...Опівночі нагайка бриніла —
На розсвіті мила задубіла.
...Лягла мила та й не хоче встати.
Ой дав би я коня вороного,
Щоб хто збудив товариша мого.
Ой дав би я корову з телятком,
Щоб хто збудив милу із дитятком.
Ой дав би я мальовану скриню,
Щоб хто збудив мою господиню. —

На миленьку домовину тешуть,
А милого нагаями чешуть.
Миленькую у яму спускають,
На милого кайдани чіпляють.
— Тяжко, мила, у землі лежати,
А ще тяжче кайдани держати» (с. 162).

Сповнені ніжності і любові слова пісні «Ой у чистім полі жито жала», у якій люблячий чоловік, що тяжко занедужав у дорозі, знімає зі своєї дружини обіт вірності, щоб вона не тужила по нім, могла влаштувати своє життя з іншим:

«— Ой ви, чумаченьки, брати мої,
Перекажіть же ви до милої,
Нехай моя мила мене не жде,
Нехай молодію заміж іде.
А як моїй милій добре буде,
Та вона за мене та й забуде...» (с. 285).

У ряді пісень-балад співається і про жіночу зраду, але у цих піснях увага зосереджується на карі за зраду, при чому дії чоловіка не засуджуються. Прикладом можуть бути рядки з пісні «Пішов Василь молоденький за гори орати»:

«Прийшов Василь до комори, до нової скрині:
Нема суки і бекешки, не буде й газдині...
Здогнали Катерину на кедровім мості...
Взяв Василько Катерину попід білі боки,
Розмахав її та й кинув, гей, в Дунай глибокий:
— Ой пливи ж ти, Катерина, від краю до краю,
Ой і було не казати, що я те не знаю!» (с. 154—155).

Слід зазначити, якщо у піснях про деспотизм чоловіка висловлюється співчуття жінкам, які потерпають, то у цих піснях-баладах про жіночу зраду покараним жінкам не висловлюється співчуття. Надзвичайно виразно це подається у пісні «Ой там коло млина, ой там коло броду»:

«І кинув майстрова у Дунай глибокий:
— Плини, плини, майстрова, від краю до краю;
Було мені не казати: «Я тебе не знаю».
Плини, плини, майстрова, на білий пісочок, —
Змінив же ся майстровій тонкий голосочок.
Плини, плини, майстрова, та на білий камінь,
А там буде, майстрова, тобі вічний амінь!» (с. 155).

Та найбільший масив складають пісні-балади про перелюбство чоловіків та юнаків. У пісні-баладі «А хто по улиці ходить, а хто й свище» звучать слова-повчання, що застерігають перелюбників від необачних вчинків:

«— Ходімо ми, пане-брате, ходімо!
Д одної дівчиноньки на вечорниці ходімо!
— Ой як ми будем до одної ходити,
Наймімо собі теслика домовину зробити.
Ой одному буде домовина новая,
А другому буде дівка молодая» (с. 54).

У пісні «Ой чие то поле так нерано оре» в тужіннях матері над загиблим сином проступає застереження перелюбникам кохати кількох дівчат:

«Ой їдна любила, білу постіль слала,
А другая дівчинонька та й причарувала.
Зчарувала ручки, зчарувала ножки,
Зчарувала біле личко ще й серденька трошки.
Я ж казала, сину, не йди до Параски,
Не пий, не пий горілочки з червоної пляшки!
Я ж казала, сину, не йди до Тетяни,
Не їж, не їж з полумиски білої сметани.
Я ж казала, сину, не йди до Явдошки,
Бо заробиш сажень в землю ще й чотири дошки!» (с. 47).

А пісня-балада «Туман, туман, туманами» передає психологічний стан перелюбника, його постійний страх бути викритим і покараним:

«Туман, туман, туманами,
Три вірлове крильми грали.
Та як тяжко вірлам грати,
Туман крильми розбивати.
А ще тяжче сему-тому,
Щ кохає чужу жону.
І ворон кінь не вгаває,
І сам нічку не всипає,
І кінь біжить, і сам дрижить,
І очима вкола крижить,
Чи не видно чоловіка,
Щоб позбавив його віка» (с. 163).

Тривогу підсилює психологічний паралелізм. Далі у пісні дружина перелюбника звертається до орлів: «Чи не стріли мужа мо-

го?». У відповіді орлів звучить застереження перелюбникам, яких жде кара «за чужі молодиці»:

«Та як би го не стрічали,
Коли в него попасали
Чорні очі, білі лиці. —
То за чужі молодиці» (с. 164).

Як бачимо, в баладах український народ часто вдається до арсеналів умовної поетики, персоніфікації явищ і предметів навколишнього світу, введенням птахів і тварин як вісників та свідків тих чи інших житєвих явищ, що покладені в основу пісні-балади. Неможливе і фантастичне в баладі підкрорене переконливому проведеному певної морально-етичної сентенції. При чому дидактична оцінка зображуваного дається з позиції усталених етичних принципів народної моралі українців.

Яскравим прикладом цьому можуть бути і рядки з пісні «Ой у полі жито копитами збито»:

«Ой вийшла третя з рубленої хати,
Як підняла китаечку та й стала казати:
— Було б тобі, вражий сину, нас трьох не кохати,
Тепер будеш, вражий сину, у землі лежати.
Було ж тобі, вражий сину, нас трьох не любити,
Тепер будеш, вражий сину, в сирій землі гнити.
Нас трьох не кохати, а двох не любити,
Оце ж тобі, вражий сину, на світі не жити» (с. 49).

Однією з найбільших кар є забуття громади. Про це згадується в пісні-баладі «Не ходи, Грицю, на вечорниці»:

«А в неділю всім заказали,
Щоб того Гриценька не споминали...» (с. 48).

Своєрідний вирок перелюбнику і виправдання самосуду за перелюбство і зраду звучить у цьому ж варіанті пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»:

«А в понеділок мати дочку біла:
— Нащо ти Гриця отруїла?
— Ой мати, мати, жаль зваги не має,
Нехай же Гриценько двох не кохає.
Ой він мене любив, він мене кохав,
А другим дівчатам стрічки купував.
Нехай же не буде ні тій, ні мені,
Нехай же достанеться сирій землі.
...Оце тобі, Грицю, така заплата:
З чотирьох дощок да й темная хата» (с. 48).

Слід зазначити, що у ряді пісень говориться і про різні способи приготування отрути. Так у вже згаданій пісні-баладі про Гриця дівчина готує отруту з зілля:

«Що в неділю рано зілля копала,
А в понеділок пополоскала.
А в вівторок зілля варила,
А в середу Гриця труїла» (с. 48).

У пісні «По тім боці Дунаю» співається про приготування дівчиною чар-зілля з коріння:

«Накопала коріння
З-під білого каміння,
Полоскала на річці,
А варила в молоці.
А ще корінь не вкипів,
А вже чабан прилетів» (с. 41—42).

А у пісні-баладі «Ой ходила Марусенька у ліс по калину» співається про отруту рослинного походження із гадини:

«Два пирожки в подарунок тільки-м тобі дала.
В однім розі у пирозі — зелененька рута,
В другім розі у пирозі гадиночка люта» (с. 47).

Кого ж труять цими отрутами? У піснях-баладах найчастіше співається про те, що отруту готують, щоб покарати перелюбників, або причарувати їх до себе:

«Тота дівка непотрібна ударила хлопця.
Як зачали Іваночка до гроба спускати, —
Та зачали Марусеньку кіньми розтягати» (с. 47).

У цій пісні також співається про те, що дівчину, яка отруїла, чекає кара. На цьому ж наголошується і у пісні «Ой у полі криниченька»:

«...Ще брат і не доїжджає,
Сестра з чарами стрічає...
Що на брата труну тешуть,
А дівчину в острог ведуть» (с. 52).

Про намагання отруїти дівера співається у пісні «Ой полинь-трава да гірка була», пісня зосереджує увагу на розкритті злочину і покаранні за намагання вчинити злочин:

«...Ой вийшла к ньому братня жена
Да винесла к йому у чаші вина,
Сама не п'є і мужові не дає,

Да все вона дівера силує.
— Ой як я вип'ю, сам не буду жить! —
Ой як взяв дівер срібну чашку,
Да вдарив її об сиру землю:
Срібная чаша покотилася,
Сирая земля загорілася,
Братняя жена ізумилася.
— Ой візьми ти, брате, свою жену,
Прив'яжи її коню ік хвосту,
Нехай кінь-неук нагуляється,
Братняя жена призвичається» (с. 146).

Крім того, у пісні «Ой у полі жито копитами збито» говорить-ся про те, що якими б не були мотиви отруєння — це тяжкий гріх:

«...тертя... чари готувала,
Ой на горі лози і в долині лози,
Поб'ють себе, дівчинонько, козацькії сльози» (с. 49).

У пісні «У полі береза, у полі кудрява» співається про матір-злочинницю, що намагалася отруїти невістку, щоб розлучити її з сином, та вийшло так, що діти розгадали наміри матері і розділили між собою отруту. Втративши одночасно і сина, і невістку, мати жорстоко карається за свій злочин:

«Поховали сина в вишневім садочку,
Молоду невістку в глибокім ярочку.
Посадили сину червону калину,
Молодій невістці колючу шипшину.
Червона калина стала засихати,
Колюча шипшина стала процвітати.
Ой боже ж, мій боже, що я наробила.
Нащо ж своїх діток із світу згубила!» (с. 174).

Серед великої кількості українських народних балад є балади про покриток, що стають дітовбивцями. У баладі «А в нашому Василькові новина стала» співається про дівчину Буйнистрівну, яка народила позашлюбну дитину і вкинула її темної ночі у Дунай, щоб приховати свій сором. Але рибалки піймали дитя і матір-дітовбивцю чекає жорстока кара. Ось як про це співається у пісні-баладі:

«Ой став же пан соцький думати да гадати,
Якую цій Буйнистрівні кару загадати.
У неділю пораненьку в усі дзвони гудуть:
Молодую Буйнистрівну в три нагайки тнуть.

Ой узяли Буйнистрівну під білії боки
Да вкинули Буйнистрівну у Дунай глибокий» (с. 110).

Пісня «Ой ковалю, коваль-коваленку» розповідає про дівчину Катерину, що гуляла з коваленком, і, породивши дитя, утопила його у криниці, з відома коваленка. У пісні співається про те, що за народною мораллю, за законами громади за цей злочин їх обох карають:

«Коваленка в цепи закували,
Катерину навек розстріляли» (с. 111).

Та зображено у пісні і ніжні, зворушливі почуття між батьками і дітьми, але ці почуття проявляють діти у момент втрати єдиної рідної неньки. Яскравим прикладом цьому можуть бути рядки з пісні-балади «Ой поїхав Олександро у поле орати»:

«...дочки по матері плачуть.
— Ой не плачте, дочки, сиві голубочки,
Куплю я вам, дочки, два теремочки,
Два золотих намиста, молодую матір.
— Нехай тобі, тату, терем загориться,
Золоте намисто до купи зіллється,
Молодая матір у гріб уженеться,
А рідная ненька назад завернеться.
Тобі буде, тату, головонька змита,
А нам буде, тату, вона щодня бита.
Тобі буде, тату, білу постіль слати,
А нас, буде, тату, з хати виганяти.
Тобі буде, тату, їсти-пить давати,
А нас буде, тату, вона проклинати» (с. 219).

Пісні-балади цього тематичного циклу дуже близькі до голо-сінь, в них розповідається про гірку долю дітей-сиріт, що залишаються без матері. Надзвичайно зворушливо звучать рядки з пісні «Летіла зозуля з яру на долину»:

«— Мамо ж моя, мати! — полилися сльози.
Ой матінко-мати, нащо покидаєш.
Нас, бідних сиріток, кому доручаєш?
Чи дядьку, чи тітці, чи розовій квітці?
Як ми маєш бути, як тебе забути?
Що дядько полає, тітка скоса гляне,
А розова квітка від сонця зів'яне.
Ой матінко-мати, де ж нам тебе взяти?
Чи з воску зліпити, чи намалювати? —
Ой приїхав маляр з далекого краю,

Змалював він неньку тільки неживеньку. —
Змалював він личко ще й чорнії брови,
Та не намалював тихої розмови» (с. 196—197).

З давніх-давен на Україні був звичай оплакувати померлих.
У пісні «Лежить милий на полу» любляча дружина оплакує сво-
го тяжко хворого чоловіка:

«Лежить милий на полу,
Плаче мила по йому,
...Лежить милий на печі,
Плаче мила уночі,
...Лежить милий на лавці,
Плаче мила уранці...» (с. 134).

Знайшов відображення у піснях-баладах звичай смертельно
хворого заповідати. Так у пісні «А де ти була, дівочко моя» доч-
ка залишає матері заповіт поховати її, одягнувши як наречену:

«Уже ж я вам помру,
Мамичко моя.
— Што тя одіти, дівочко моя?
Зелений вінок,
Повненький квіточок...
Червену хусточку
На мою главичку,
Мамичко моя» (с. 51).

У пісні «Купи мені, милий, вишиту сорочку» (с. 138) дружи-
на заповідає чоловікові одягнути її у «вишиту сорочку», похова-
ти «у вишневім садочку», насипати «високу могилочку», посади-
ти« в головах червону калину». Розгорнуто заповідання виспівано
у пісні «Забіліли сніги», у якій ретердація спрямована посилити
драматичність звучання оповіді:

«Прости мене, брате,
Вірний товаришу,
Може, я й умру,
Та й, може, я умру.
Зроби мені, брате,
Вірний товаришу,
З клен-дерева труну,
Поховай мене, брате,
Вірний товаришу,
В вишневім саду,
Та й в вишневім саду.
В вишневім садочку,

На жовтім пісочку,
Під рабиною,
Та й під рабиною.
Рости, рости, древо,
Тонке, високе,
Кучерявее.
Та й кучерявее.
Та й розпусти гілля
З верху до коріння,
Лист додолоньку,
Та й лист додолоньку.
Покрий моє тіло,
Бурлацьке біле,
Ще й головоньку,
Та ще й головоньку.
А щоб тее тіло,
Бурлацьке біле,
Та й не чорніло,
Та й не чорніло;
Од ясного сонця,
Од буйного вітру
Та й не марніло,
Та й не марніло» (с. 266—267).

У пісні «Ой по морю, морю синьому» теж згадується звичай погрібання та поминання:

«Стала рука орлу промовляти:
— Не клюй мене, сизокрилий орле,
Годі тобі вже клювати,
А дай моему отцю, неньці знати.
Якби отець, ненька знали,
Вони б щосуботи обіди справляли,
Вони б щонеділі молебні наймали,
Вони б мене поховали,
Вони б мене й поминали» (с. 259).

Про звичай поховання розповідається і у пісні «Ой там при долині, ой там при потоці»:

«Повеземо брата горов-долиною,
Повеземо його на битий гостинець,
На битий гостинець, на три доріженьки,
Викопаєм йому глибокую яму,
Висиплемо на нім високу могилу,
Посіємо на ній троякое зілле:

А перше зіленько — хрещатий барвінець,
А друге зіленько — пахнущий васильок,
А третє зіленько — червону калину» (с. 258).

Пісня-балада «Половина саду родить, половина в'яне» відображає давній звичай ховати дівчину як наречену:

«...Та й припливи, Марусенько, озьму шлюб з тобою.
Скажу їй і вінок шити з самого барвінку,
Скажу їй і так убрати, як до шлюбу дівку,
Скажу їй і викопати та й глибоку яму,
Скажу їй і поховати так, як рідну маму,
Скажу їй і висипати високу могилу,
Скажу їй і поховати, штихетами вкрити,
Щоби кіньми не їхати, піша не ходити» (с. 69).

Згадується у баладах і поминальний обряд, характерний для українців. Підтвердження цьому можуть бути рядки з пісні «Не ходи, Грицю, на вечорниці»: «А в суботу Гриця одпоминали» (с. 48).

Українські народні пісні-балади багатогранно і різноманітно відобразили родинні звичаї українців, зокрема такі:

- 1) звичай берегти і пам'ятати родину;
- 2) звичай готувати посаг та позбавляти посагу покриток;
- 3) звичай споряджати в неволю, як і проводити на смерть, справляти сумне весілля;
- 4) звичай прощання з родиною;
- 5) звичай шанувати пару;
- 6) звичай вивіряти коханого;
- 7) звичай засуджувати і карати сімейний деспотизм;
- 8) звичай знімати обіт з дружини;
- 9) звичай карати за перелюбство, зраду;
- 10) звичай карати за отруєння;
- 11) звичай карати дитовбивців;
- 12) звичай оплакувати;
- 13) звичай заповідати;
- 14) звичай погрібати і поминати померлого;
- 15) звичай поховання і садження на могилі рослин.

В основу балад покладено найрізноманітніші життєві ситуації. Герої багатьох балад перебувають у дорозі — шукаючи порятунку від нелюбів, розстаються і зустрічаються, мандрують із спокусниками, тікають від гніту та наруги, чумакують, воюють тощо. Для відтворення цих обставин в баладах часто використовув-

ється одна із стародавніх форм фольклорної трієстості на означення тривалості дії через просторові координати:

«Ой їхали поле, ой їхали друге,
На третьому полі стали спочивати,
Ой стала я недоростка додому вертати...»¹

Подібне явище можна спостерігати, як зазначає О. І. Дей, і в іншій пісні:

«Ідуть гору, їдуть другу,
А на третій стали спочивати,
Свої коні випасати, —

так змальована в баладі мандрівка з турком дівчини, запроданої її рідним братом. Героїня рятується від нелюба і чужини смертю: просить ножа, щоб у долиночці «врізати си калиночку». Турчин

«Жде годину та жде й другу,
А на третю вже й сам пішов,
Анні в серцю ножа знайшов».

В останньому випадку тривалість чекання відтворена в безпосередньому часовому вимірі, що є одним із варіантів тієї ж епічної формули.²

Побутова ситуація запродання батьком дочки чи братом сестри виспівана у багатьох піснях-баладах. Детально ця драматична ситуація описана в пісні «Ой був газда Андрієчко»:

«За сім тисяч продав її.
Ой н'є днинку та п'є другу,
А на третій спам'ятався —
Прийшов домів, задумався
Та ляг собі в посілочку,
Зв'язав шовком голівочку» (с. 243).

Коли дочка дізнається, що батько її продав, вона тяжко переживає і докоряє йому:

«Ци ти, тату, грошей не мав,
Що ти мене туркам продав,
Ци ти, тату, волів не мав,
Що ти мене туркам продав.
Ци ти, тату, коров не мав,
Що ти мене туркам продав» (с. 244).

¹ Українка Леся. Збір. творів: в 12 т. — К., 1977. — Т. 9. С. 388.

² Народні пісні в записах Михайла Яцкова. — К., 1983. — С. 38; Дей О. І. У світі народної балади // Балади. — К., 1987. — С. 16.

Звертає на себе увагу пісня-балада «Ой поїхав Дребеньоха й а з панами на війну», у якій воїн-оборонець рідної землі за наклепом своєї матері вбиває вірну дружину. Ця балада донесла до нас «відгомін успадкованих поглядів і способу мислення старої родової епохи. ... Подібне перенесення жіночого образу з напівміфологічного в звичаєвий, реальний план засвідчує посилення патріархальних відносин у сім'ї».¹ Наклепниця так змальовує безгосподарність і зраду дружини Дребеньохи:

«Твої двори муровані порозвалювані,
Твої стайні муровані порозвалювані,
Твої коні воронії порозпродувані,
Твої вози кованії порозтачувані,
Твої куфи мед-горівки розпечатанії,
Твоя челідь препишная порозправлювана».

У цих описах вгадуються «риси українського побуту».²

Співзвучна з цією піснею своїми мотивами і образами пісня-балада «Ой уже сім літ донця з-за Дону ніт»:

«— Ой ти їдь, козаче, та швидчій на Дон,
Ой уже твій двір іспустошений,
Вже твоя жінка та заміж пішла,
Вже твої слуги без пана живуть,
Вже твої жупани поношені,
Вже твої меда одпечатані» (с. 176).

У великому гніві козак чинить розправу над жінкою, але потім, оглянувши своє господарство, він бачить:

«Приїжджає козак та у свій двір:
Його дворочок — та як віночок,
Діточки його за столом сидять,
За столом сидять, все пером пишуть,
А слуги його золотом шиють...
Як увійде він в нові комори, —
У його жупани та позлежовалися.
Як увійде він в новії погребі, —
У його меди позацвітали» (с. 177).

Різні побутові дії знайшли відображення у пісні-баладі «Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить»:

«Трава шумить, трава шумить, Роман траву косить,

¹ Кінько А. М. Балади // Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 238—239.

² Колесса Ф. Українська словесність. — Львів, 1938. — С. 484. (Цит. за Українська народна поетична творчість. — К., 1965. — С. 239).

Оленочка молоденька йому їсти чосить.
А він косив, тільки косив, сів косу клепати,
А пішла в потік Оленочка та й водички брати,
Вертається Оленочка до свого домочка
Та вже шиє до вінчання новеньку сорочку.
Все і шиє до вінчання, обшиває поле...
Вертається Оленочка до своєї комори...» (с. 242).

У цій пісні і косовиця, і дбайлива господиня несе їжу косарю, і клепання коси, і домашній промисел — шиття та вишивання сорочки і присадибні споруди.

Про домашні промисли згадується також у пісні «Сама пряла, сама ткала» (с. 228), а також у пісні «Ой кінь ірже, трава в'яне, він доріженьку чує»:

«— Не жаль мені хусточки, що я вишивала,
А жаль мені Василечка, що я сподобала» (с. 34).

У названих піснях згадуються давні жіночі домашні промисли, а от у пісні-баладі «Ой там на горі стоять два дуби» говориться про дівоче прагнення намалювати коханого:

«Я б твої крила позолотила,
Я б твої очиці накарувала,
Тебе самого намалювала;
Намалювала, на стіні прибила,
Ой на тій стіні, де сидить мені,
На тій кроваті, де спочивати» (с. 33).

Пісня «Ішов козак із Дону додому», очевидно, виникла за часів кріпаччини, бо в ній розповідається про купівлю козаком дівчини у пана:

«Торгує, купує у пана дівчину,
Дає він за неї двадцять п'ять червонців.
А за її мову — коня вороного,
А за її косу — всю зброю на його,
А за її личко дає сіделечко,
А за її вдачу — цілу тисячу.
Та взяв він дівчину за білу ручину...
Та велить дівчині світлечко світити,
Вечерять давати, білу постіль слати.
Дівка постіль стеле, ще й перебиває...» (с. 245—246).

У цій пісні ми бачимо цілий ряд побутових подробиць: грошові одиниці — червінці, худоба — кінь, зброя коня, сіделечко,

частина споруди — світлиця, дії по господарству — давати вечерять, білу постіль слати, перебивати.

У пісні «Не мав Іван що робити» дружина дає поради чоловікові, як їм почати господарювати. При цьому згадуються і воли, і плужок, і яремце, що необхідні у господарстві:

«Ой Іване, Іваночку,
Покінь пити горівочку,
Покить пити, гайнувати,
Будемо си газдувати.
Дай коники за волики,
А возочок за плужочок,
А сидельце за яремце,
А канчучок за їстичок» (с. 239).

У пісні «Що сі в полі забіліло» показано зайнятість жінки по господарству:

«Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати» (с. 236).

Аналогічна поетична формула, що характеризує жінку-господиню є і в пісні-баладі «Гей, що в полі за димок»:

«Наша сестра стадо пасе,
Стадо пасе, кужіль пряде,
Оченьками завертає» (с. 213).

Бідність вдови подається у пісні «Край города, край села»:

«Прив'яжу я да коня
До покутного угла.
Удово моя молода,
Давай коню сіна!
— Не кошу я, не гребу,
Де я сіна наберу?
— Вдова моя молода,
Давай коню овса!
— Не пашу я, не ору,
Де я овса наберу?
— Вдова моя молода,
Давай же вечерять!
— Козаченько молодий,
На полиці сухарі,
А в відеречку вода...» (с. 264).

Пісні-балади донесли до нас деталі життя і побуту різних соціальних верств населення України, навіть жебраків: «Жебрак ходить, хліба просить, дівка за ним торбу носить». («На долині білий камінь», с. 54). Серед великої кількості пісень-балад нам вдалося виявити таку, в якій міститься інформація про особливості життя в різних регіонах України. Це пісня «Як задумав со-колонько діти годувати»:

«— Не журися ти, батьку наш, не журися ти нами,
Ой як же ми підростемо, розлетимось сами;
Розлетимось, розбіжимося, як кленове листя:
Которое на Вкраїну, котре на Полісся.
Которое на Вкраїну — тому добре буде,
(Которое на Полісся — тому гірко буде):
А на тій же Україні — жито та пшениця,
А на тому на Поліссі — кукіль та метлиця» (с. 154).

Є у баладах згадки про страви — «Ой полети, чайко, на зелену пашу, бо вже твої чаєнтя повкидали в кашу» (с. 280) або «Дають мені перепілочку їсти» (с. 42); напої — «Піди, хлопку, до пивниці та вточи горілки..., Піди, хлопку, піди, малий, та уточи пива..., Піди, хлопку, піди, малий, та уточи меду... (с. 252); одяг — жіночий та чоловічий — («А на тій і Бондарівні в поділках мережка... А на тій і Бондарівні вишиті рукава... А на тій і Бондарівні дорогії стрічки...» (с. 277).

«Ой утонула дівчина-голубка,
Зосталася байовая юбка;
Утонула дівчина Параска
Зосталась червона запаска».¹
«Рукавцем си вна накрила,
Ніж у серце забуртила.
Покривальце на грудочках,
А хусточка на головці,
Черевички на ноженьках» (с. 245).
«Іскину жупан, надіну кожух» (с. 280) та ін.

Згадується і взуття: «Взувайтесь, хлопці молодії, у постолы шкіряніі, у волоки шовковіі» (с. 271).

Види огорожі згадані у пісні «За горою, за крутою»:

«Плетенії тини, —
Оце тобі, вражий пане,

¹ Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. — К., 1977. — С. 99.

Хазяйські сини!
У нашого пана
Побиті кілочки, —
Оце тобі, вражий пане,
Хазяйські дочки» с. 279).

Згадуються у окремих піснях-баладах і різні предмети побуту — «Ходить Довбуш молоденький, на ніженьку налягає, топирцем ся підпирає» (с. 270), «ішов чумак дорогою, на сопілочку грає» (с. 282), «Сидить братик, в дудку грає, сестра хустку вишиває» (с. 217), а також предмети домашнього лаштунку — «сів собі кінець стола» (с. 45), «сів на лавочку» (с. 46), «ватра в печі горить» (с. 46), «дають мені креслечко сідати» (с. 42) та ін.

Слід зазначити, що є пісні-балади, в яких побутові деталі, процеси побутової праці вживаються не в прямому, а метафоричному значенні. Яскравим прикладом може бути балада «Ох і горе, горе — гей!»:

«Ізорала Марусенька мислоньками поле,
Карими очима та й заволочила,
Дрібненькими слізоньками все поле змочила.
Гей, по горі, горі, пшениченьки ярі» (с. 279).

Є у баладах згадка про різні види транспорту («Витачуйте, хлопці, вози кованії, запрягайте, хлопці, коні воронії» (с. 258), грошові одиниці («Ой нате вам, жандарики, карбованця грошей» (с. 277), заможне господарство («Помий двори мостовії, застель столи кедровії, помий миски сребнії і ложечки золотії» (с. 241), козацьку бідність («А сухарі та вода — то козацька їда» (с. 264), вдовину бідність («Край города, край села — ой там жила удова. Що ні кола, ні двора, ніде прив'язать коня» (с. 263) та про багато інших побутових подробиць. А про певні життєві явища часом у баладах говориться в інакомовній формі, як ось у пісні «Ой гай, мати, гай, та все чужий край», у якій образ голубки уособлює образ люблячої жінки, яка залишилась без коханого:

«...Він голуба вбив, голубку вловив;
Приніс додому, пустив додолу,
Насипав пшениці по самі очиці.
Та налив водиці по самі крильця» (с. 32).

У баладах, як бачимо, знайшли відображення найтипівіші життєві ситуації: зустрічі, розставання, провадження, пошуки порятунку від нелюбів, мандрі із спокусниками, втеча від гніту, наруги, чумакування, бурлацтво, поневіряння, боротьба з ворогами, хвороба, смерть, поховання, страждання, вболівання за гірку долю та ін.

Стихією балад є особисте і родинне життя, і саме в цій сфері перебуває основна маса сюжетів. Багато серед них творів про кохання та дошлюбні стосунки наречених. Характерно, що в цих творах відобразилося насторожене ставлення селянського середовища до незв'язаних із землею і працею на ній людей — панів, чужоземців, козаків, матросів, бурлаків і т. п. Всією своєю спрямованістю твори цієї тематики радять триматися свого селянського стану, остерігають перед корчмою — осередком розпусти.¹

Створені й співані народом протягом багатьох століть балади є великою складовою частиною поезії українського народу. Як високе мистецтво, вони й донині не втратили етично-виховної, естетичної та пізнавальної цінності. Вони несуть важливу інформацію про минуле нашого народу, його ментальність.

«В українському баладному фонді налічується понад 300 сюжетних типів. Це надзвичайно розмаїтий епос. Кожен його твір — чи то своїм повчальним узагальненням змальованої події, чи то внутрішньою ідейною тенденцією — випромінює високу й мудру народну етику сімейних та громадських відносин; настроює на захист свободи, справедливості, вірності, доброти й сміливості, збуджує гостре прагнення опору всякому гнобленню, зраді, кривді, злу, боягузству і т. п. Тим-то народні балади, завдяки їх загальнолюдському звучанню, не старіють віками, переходячи не тільки від покоління до покоління у своєму етнічному середовищі, часто густо — від народу до народу».²

¹ Див.: Дей О. У світі народної балади. — С. 11.

² Там же. — С. 18.